

Александар М. Милановић

УДК: 811.163.41-26(091)

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српски језик

са јужнословенским језицима

ИДЕНТИТЕТ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА КРОЗ ИСТОРИЈУ

Апстракт: У раду се анализира идентитет типова књижевних језика који су употребљавани у српској прошлости: старословенског, српкословенског, рускословенског, славеносрпског, али и дубровачког и руског језика. Уочава се континуитет у развоју различитих типова књижевног језика са староцрквенословенском основом, али и дисконтинуитет који уноси Вукова реформа. Са друге стране, вуковски књижевни језик представља континуитет у односу на писано стваралаштво на народном језику, пре свега у Дубровнику.

Кључне речи: српски језик, идентитет, стандардни језик, књижевни језик, старословенски језик, српкословенски језик, рускословенски језик, руски језик, славеносрпски језик, дубровачки језик.

0. Стицајем пре свега несрећних политичких околности на простору некадашње СФРЈ, крајем 20. и почетком 21. века идентитет српског језика почео се нарушавати стварњем такозваних *йолиџичких језика*, језичких стандарда који су у својој основи имали српски тј. *вуковски стандардни језик*, нормиран током 19. века почевши од 1818. године. Генеза хрватског, бошњачког и црногорског *језичког стандарда* – оличеног у нормативним приручницима и спорадичном међународном „признању” више у политичким а мање у научним круговима – заправо је била очекивана последица преименовања српског у *српскохрватски језик*, што је био заједнички подухват српских и хрватских филолога у другој половини 19. и током 20. века. О свему овоме постоји лингвистичка литература од које би се могла направити огромна библиотека са хиљадама референци и практично не постоји истакнути савремени српски лингвиста који у последњих четврт века није писао овом проблему.

1. Мање се, међутим, писало о проблемима идентитета *српског књижевног језика*, тј. његових различитих *џиџова* кроз историју, од прихватања писмености код Срба па до стварања стандардног језика. Када се пажљиво

проучи домаћа и страна литература из *историје српској књижевној језика*, показује се да је у курзивно наведеној синтагми – речено најједноставнијим језиком – дискутабилно шта се подразумева под атрибутом „српски”. Два су приступа значењу овог придева у нареченом контексту:

а) српски по пореклу, тј. онај који су створили Срби од српске језичке грађе;

б) српски по функцији, тј. онај који су употребљавали Срби.

У појединим делима из готово бесконачне литературе постојала су и постоје различита тумачења многих феномена у оквирима и једног и другог приступа, а понегде чак и тенденциозне злоупотребе, о чему би се могла написати обимна монографија. У овоме реферату задржаћемо се само на типичним теоријско-методолошким недоумицама које још увек чекају прецизније артикулисане одговоре историчара српског књижевног језика.

2. Тако, на пример, већ ученике основних и средњих школа на контролним задацима, такмичењима, матурским и пријемним испитима збуњују (лоше формулисана) питања везана за одређивање првог српског књижевног језика.¹ Ученичка збуњеност произлази из магловитих одређења у школским уџбеницима, а она пак из различитих тумачења у научној литератури. У зависности од наведених приступа, могуће је на ова питања дати различите, а подједнако тачне одговоре. Да ли је, наиме, *старословенски* тј. *староцрквенословенски језик* био српски књижевни језик? Није, ако се гледа један сегмент његове генезе.² Јесте, ако се гледа његова употреба, потврђена у старословенским споменицима насталим од стране Срба на српској језичкој територији, попут *Маријиној јеванђеља*.

Други понуђени одговор почиње се компликовати чињеницом да га у функцији богослужбеног језика нису прихватили само Срби, већ и други Словени. Већ отуда је вероватно потекла потреба појединих дијалектичара да се поред синтагме *историја српској књижевној језика* уведе и синтагма *историја књижевних језика код Срба*, али је тешко очекивати да ће овакве појмовно-термиолошке семантичко-синтаксичке пируете коначно разрешити теоријско-методолошке недоумице саме од себе, будући да не мора свако у наведеним решењима препознати значењску разлику. Стога се морају поставити нова питања: Да ли је одређење старословенског језика као општесловенског књижевног језика брана да га истовремено третирамо и као српски? Да ли се тада „српски” може разумети и у значењу „не само српски”? Да ли се тада „српски” мора разумети у значењу „само српски”?

¹ Типичан пример: Наведи назив првог српског књижевног језика: _____.

² Мислимо на чињеницу да су га нормирали Грци Ћирило и Методије, и то на бази једног прасловенског дијалекта – говора Словена из околине Солуна.

3. Наведена питања добијају додатну тежину када се у обзир узме и одређивање статуса *српскословенског језика*, тј. *српске редакције старословенског језика*. Ако се, наиме, прихвате теоријски добро изграђена становишта нпр. Никите И. Толстоја и Александра Младеновића, данас широко прихваћена, о свим црквенословенским језицима (нпр. српске, руске, бугарске редакције итд.) као *варијантима* старословенског језика (Толстој 2004, Младеновић 2008), то неминовно проблематизује и одређење српскословенског језика као српског. Промена (редакција, рецензија) јесте била локална словенска, у нашем случају српска, али је основа (база) остала општесловенска. Да ли је измена у духу српског фонетизма довољна да српскословенски језик сматрамо српским, а старословенски не?

У вези са наведеном епохом налази се и историја *српске ћирилице*, будући да она настаје у 12. веку увођењем специфичног српског слова ћерв (Ђорђевић 1990). Сведоци смо да се данас покушава присвојити и српско национално писмо, на чему хрватска филологија пажљиво ради (Ковачевић 2013: 67–72), и то у исто време када се по целој Републици Хрватској разбијају ћириличке табле на институцијама које су у срединама са српским становништвом. На истом је трагу и форсирање термина *босанчица* у значењу типа ћирилице која није српска, на шта је срећом српска филологија много пута исправно одговарала аргументима да је у питању само облик српског писма (Коендић 1968: 70–74, Чигоја 2006: 49–53). Да ли је настанак српске ћирилице, а писмо је битан атрибут сваког књижевног језика, допринео да српскословенски језик сматрамо српским, а старословенски не?

4. Сви изнесени проблеми максимално се компликују сагледавањем српске језичке ситуације у периоду од четрдесетих година 18. века па до првих деценија 19. века. Због познатих историјских околности, од 1726. године почиње смена редакција у функцији српског књижевног језика. *Рускословенски језик* генетски свакако није српски, али је он као функционално поливалентан вршио функцију књижевног језика међу Србима све до појаве славеносрпског језика, отприлике четрдесетак година, док је у функцији богослужбеног језика у Српској православној цркви чак и данас.³ Руска редакција старословенског језика имала је црквену ћирилицу сличну српској, али не идентичну (Младеновић 1989), што такође може допринети при одређивању идентитета рускословенског језика међу Србима.

При опису језичке ситуације ваља као веома значајну узети и чињеницу да је већ Захарија Орфелин у *Славеносрпском маџазину* (1768) најављивао и књижевна дела српских писаца написана *руским књижевним језиком*, да

³ Према периодизацији Бориса Унбегауна, „од 1740. до отприлике 1780. књижевни језик је рускословенски или славенизирани руски којем почињу да конкуришу славенизирани српски и, епизодично, књижевни руски” (Унбегаун 1995: 21).

је и сам такву поезију штампао, баш као и други значајнији писац епохе – Јован Рајић, те да је руски језик стекао статус „историографског стила” (Толстој 2004: 92–94) међу тадашњим Србима. Делимично присуство руског књижевног језика у српској световној култури друге половине 18. века, пре свега у српској оригиналној и преводној књижевности и историографији (Толстој 2004, Младеновић 2008, Милановић 2010), проблематизује и одређење руског језика као књижевног језика у употреби код Срба. Кроз утицај руског књижевног језика међу Србима се одомаћила и руска грађанска ћирилица, настала у време Петра Великог.

И појава *славеносрпског језика*, хибридног идиома састављеног од елемената рускословенског, руског књижевног, српског народног (са простора шумадијско-војвођанског дијалекта) и српскословенског језика, пружа нове поводе за расправу о идентитету српских књижевних језика у прошлости. Несумњиво је само да је он „више српски”, тј. ближи српском народном језику, у доситејевској фази него у орфелиновској. По којем ћемо, међутим, критеријуму судити о идентитету славеносрпског језика? По генетском, схваћеном на један (створили су га Срби посрбљавањем рсл. језика) или други начин (основа му је рускословенска, у дубљој перспективи старословенска), или пак по структурном (граматичке и лексичке одлике славеносрпског језика)?

Несумњиво је да је чак и у доситејевској фази славеносрпског језика, односно у *доситејевском језику* по одређењу Павла Ивића (Ивић 2001), овај језички идиом посебно у лексици и синтакси био далеко од српског народног језика, па је из те перспективе Милош Ковачевић у праву када констатује да је „Српски језик први пут са Србима – заслугом Вуковом”, што је наслов једне његове расправе (Ковачевић 1999: 31–46). Ковачевићеви критеријуми у том раду су јасни: он под „српским језиком” подразумева чист народни језик и истиче да је „чистота” био и један од кључних Вукових појмова у реформи књижевног језика.

5. Подсетимо, управо су сви набројани проблеми пресудили да Борис Унбегаун у књизи *Почеци књижевног језика код Срба* крене од књижевнојезичке ситуације код Срба у 18–19. веку, готово потпуно игноришући читаву вишевековну српскословенску епоху (Унбегаун 1995). Такво теоријско-методолошко становиште није изазвало реакцију Александра Белића у приказу књиге, али јесте Павла Ивића, који у предговору српског превода књиге истиче управо делимично размимоилажење између наслова и садржаја књиге: „Он запоставља чињеницу – иначе одлично познату Унбегауну – да су Срби и пре XVIII века имали свој књижевни језик, српскословенски, на којем је створена богата српска средњовековна књижевност. Унбегаун се у ствари бави почецима језика којим је писана новија српска литература” (Ивић 1995: 11).

6. Проблем књижевног језика у Дубровнику током епоха хуманизма, ренесансе, барока и просветитељства изазивао је и изазива и данас другачији тип полемика. Први проблем тиче се одређивања статуса језика дубровачке књижевности. Да ли је у питању књижевни језик, у смислу у којем је овај појам одредила Прашка лингвистичка школа? Други проблем тиче се одређивања његовог порекла. Да ли је у питању српски језик? Да ли се, аналогно одређивању статуса дубровачке књижевности, може говорити о језику који је истовремено и српски и хрватски? Да ли у одређивању морамо применити тадашње критеријуме, везане за изјашњавање дубровачких интелектуалаца да су они „Срби католици”, или данашње, када Срби католици не постоје? Да ли у другом случају упадамо у недопуштени научни анахронизам? Сва ова питања актуелизују се наново од Решетаревог времена до данас, када књига Злате Бојовић под неутралним насловом *Историја дубровачке књижевности*, али објављена у престижном колу Српске књижевне задруге (Бојовић 2014), изазива нове полемике о језику и књижевности Дубровника, нарочито у Хрватској.

Иако је актуелна српска филологија, утемељена пре свега у радовима Мирослава Пантића и Злате Бојовић, одредила дубровачку књижевност као недискутабилан сегмент српске књижевности (Маринковић и др. 2000), још увек се помало нерадо говори о дубровачком књижевном језику као српском.⁴ Чуди то с обзиром на чињеницу да после научних расправа Милана Решетара дилема око етничког одређења језика дубровачке књижевности не би требало да буде. Наиме, свакако је лакше научно одговорити на лингвистичке него на књижевноисторијске и културолошке дилеме у вези са дубровачком књижевношћу.⁵ Нажалост, у време СФР Југославије недопуштено је било говорити о дубровачкој књижевности као делу корпуса српске, што је директно утицало и на лингвистичке судове о њој. Чак је и Павле Ивић, аутор бриљантне књиге *Српски народ и његов језик* (Београд, прво издање 1971, друго издање 1986, Сремски Карловци – Нови Сад, треће допуњено и измењено издање 2001), у којој је лингвистички и културолошки аргументовано писао о статусу дубровачке књижевности,⁶ очито био принуђен да у поглавља о развоју језика у

⁴ И аутор овога реферата доживео је више приговора што је једно од поглавља Кратке историје српског књижевног језика (Београд, 2004, 2006, 2010), намењене средњошколцима, посвећено „дубровачком књижевном језику” (Милановић 2010: 65–76).

⁵ Уп. формулацију Злате Бојовић при опису „књижевности ренесансе и барока” у Дубровнику и Котору: „На српском језичком простору, који се великим делом и на многим местима поклапао и са негдашњим и са садашњим хрватским језичким простором, две велике књижевне епохе, ренесансна и барокна, доживеле су свој развој и процват” (Маринковић и др. 2000: 53).

⁶ Уп. формулацију Злате Бојовић при опису „књижевности ренесансе и барока” у Дубровнику и Котору: „На српском језичком простору, који се великим делом и на многим местима поклапао и са негдашњим и са садашњим хрватским језичким простором, две велике књижевне епохе, ренесансна и барокна, доживеле су свој развој и процват” (Маринковић и др. 2000: 53).

оквиру *Историје српског народа* Српске књижевне задруге (Београд, друго издање 1994) не унесе и своје судове о језику дубровачке књижевности (Милановић 2014). Тако се они не налазе ни у Ивићевој синтези *Прејед историје српског језика* (Ивић 1998), у којој су окупљене расправе распоређене у шест томова Задругине историје.

Судећи на основу израза у прози, нпр. Држићевог или Гундулићевог, језик дубровачке књижевности или дубровачки књижевни језик несумњиво је српски, док је продор чакавице у поезију Решетар исправно пребацио на стилистичку раван.⁷ Изнећемо на крају још две важне напомене о језику дубровачке књижевности. Као прво, будући да је у питању, нарочито у прози, писана фиксација тадашњег источнохерцеговачког дијалекта (Решетар 1951, Решетар 1952), мора се говорити и о континуитету оваквог језичког израза у односу на српско средњовековно писано наслеђе на народном језику, очувано пре свега у дубровачким *јовелџама* (уп. Ћорић 2011). Стога и дубровачке повеље и дубровачка књижевност сјајно сведоче о *дијалосији* кроз српску историју српског језика и културе. Истовремено, а као друго, дубровачка књижевност представља и најбоље сведочанство о *Славији лайини* тј. *Славији романи* као интегралном сегменту и српске културе.

7. Након сасвим сажетог прегледа кључних дискутабилних питања при одређењу идентитета српског књижевног језика у прошлости, вратимо се за тренутак именовану саме научне дисциплине Конструкција *историја српског књижевног језика*, чини нам се, имплицира да су сви типови књижевних језика које су употребљавали Срби заправо само развојне етапе у развоју књижевног језика нашег народа, у којем постоји слабије или јаче изражен континуитет. Конструкција *историја књижевних језика код Срба*, пак, имплицира да су у питању различити типови књижевних језика које су употребљавали Срби, међу којима израженог континуитета нема.

Како је старословенски језик настао на прасловенској основи и био општесловенски књижевни језик почев од друге половине 9. века, треба га сматрати и српским књижевним језиком, али – наравно – не само српским. Стога се залажемо, а узимајући у обзир несумњиве граматичке и лексичке везе које стварају континуитет од старословенске до славеносрпске епохе, за давање предности конструкцији *историја српског књижевног језика*.⁸ У

⁷ О језику дубровачке књижевности данас одмерено, а на Решетаревом трагу, пише Предраг Пипер: „У непосредној близини Дубровника постојала су два наречја: штокавско, српско, у залеђу Дубровника и у самом граду, и чакавско, хрватско. Дубровачка књижевност је стварана на штокавском наречју. Национална припадност Дубровчана обично је подређивана чињеници да су они били грађани исте републике. Зато је и дубровачка књижевност настала и развијала се не као српска и/или хрватска већ пре свега као дубровачка” (Пипер 1998: 124).

⁸ Пишући о формирању српског књижевног језика, Предраг Пипер истиче да је тај процес „започео ширењем словенске писмености на старословенском, односно црквенословенском

оквиру ње, својеврстан дисконтинуитет ствара само писани језик дубровачке књижевности или дубровачки књижевни језик, будући да му је основа била чиста народна – штокавска источнохерцеговачка, и да је настао под окриљем духовног окружења Славија латина (романа), а не Славија ортодокса, у којем су се развили српкословенски, рускословенски и славеносрпски језик.

Вуковски стандардни језик, нормиран до средине 19. века на основи источнохерцеговачког дијалекта, стога је унео изванредан дисконтинуитет у односу на претходне типове српског књижевног језика утемељене на црквенословенском духовном наслеђу (српкословенски, рускословенски, славеносрпски), али и повратио континуитет са дубровачким наслеђем (Ивић 1991), а управо такав чин успоставио је и специфичан мултикултурални идентитет савременог српског стандардног језика.

ЛИТЕРАТУРА

- Бојовић 2014: Злата Бојовић, *Историја дубровачке књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ђорђевић 1990: Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице: Палеографско-филолошки прилози*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства (треће издање).
- Ивић 1991: Павле Ивић, *О Вуку*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић 1995: Павле Ивић, Предговор главног уредника, у: Борис Унбегаун, *Почеци књижевности језика код Срба*, Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин, 5–12.
- Ивић 1998: Павле Ивић, *Прејед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић 2001: Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ковачевић 1999: Милош Ковачевић, *У одбрану језика српскога – и даље*, Београд: Требник.
- Ковачевић 2013: Милош Ковачевић, Хрватска својатања историје српске ћирилице, у: *У одбрану српске ћирилице: хрестоматија*, Пале: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета”, 67–72.
- Колендић 1964: Петар Колендић, *Из старог Дубровника*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Маринковић и др. 2000: Радмила Маринковић, Нада Милошевић-Ђорђевић, Злата Бојовић, Душан Иванић и Новица Петковић, *Крајак прејед српске књижевности*, Београд: Лирика.
- Милановић 2010: Александар Милановић, *Крајка историја српског књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике (треће издање).

језику, који је под утицајем локалних језичких црта на српско-хрватском дијалекатском терену еволуирао у редакције: српскоцрквенословенску и хрватскоцрквенословенску” (Пипер 1998: 116).

Милановић 2014: Александар Милановић, Ивићева синтеза развоја типова књижевних језика код Срба, у: *Српски језик у ојлегалу Српске књижевне задруге*, Београд: Српска књижевна задруга, 93–112.

Младеновић 1989: Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад – Горњи Милановац: Књижевна заједница Новог Сада – Дечје новине.

Младеновић 2008: Александар Младеновић, *Историја српског језика. Одабрани радови*, Београд: Чигоја штампа.

Пипер 1998: Предраг Пипер, *Увод у славистику I*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Решетар 1951: Милан Решетар, *Најстарији дубровачки говор*, Београд.

Решетар 1952: Милан Решетар, *Најстарија дубровачка проза*, Београд: Глас СКА, 201.

Толстој 2004: Никита И. Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина – Матица српска.

Ђорић 2011: Божо Ђорић, *Повеља бана Кулина: Графемика, фонемика, морфемика*, Београд: Чигоја штампа.

Унбегаун 1995: Борис Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*, Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин.

Чигоја 2006: Бранкица Чигоја, *Трајовима српске језичке прошлости*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Aleksandar M. Milanović

University of Belgrade

Faculty of Philology

Department of the Serbian Language with South Slavic Languages

THE IDENTITY OF THE SERBIAN LITERAL LANGUAGE THROUGH HISTORY

Summary: In the paper we analyse the identity of certain types of literal language which are used in the Serbian past: Old Slavonic, Serbian Slavic, Russian Slovene, Serbian Slavic and Dubrovnik and Russian language as well. We can see the continuity in development of different types of literal language with the old ecclesiastical Slovene base but also there is a discontinuity that is brought with the Vuk's reform. On the other hand, Vuk's literal language represents the continuity in comparison to the written creativity in folk language, primarily in Dubrovnik.

Key words: Serbian language, identity, standardised language, literal language, Old Slavonic, Serbian Slavic, Russian Slovene, Serbian Slavic, Dubrovnik language, Russian language.